

Yüksek Lisans Öğrencisi
Selçuk ÇETİNKAYA

Corresponding Author

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3530-5368>Aydın Adnan Menderes Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tarih Anabilim Dalı,
selcuk.cetinkaya09@gmail.comProf. Dr.
Hüseyin ÜRETENORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5633-7102>Aydın Adnan Menderes Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı,
hureten@adu.edu.trBaşvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted
Eser Geçmişi / Article Past: 02/02/2022 28/02/2022

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1067097>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Eskibatı (Eski Hellas ve Roma)'da Veba

Plague in the Old West (Hellas and Roman)

Öz

İÖ I. binyılda Akdeniz'in yoğun sirkülasyonu, birtakım bulaşıcı hastalıkların ve bu hastalıklara karşı verilen reaksiyonların kültürlerarası seyahatine aracılık etmiştir. Peşi sıra gerçekleşen ve yetersiz kaynaklar dolayısıyla kimliklendirmekte güçlük çektiğimiz onlarca salgına daha yakından baktığımızda görüyoruz ki, salgınlar karşısındaki reaksiyonlar çoğu kez dini argümanlar çevresinde seyretmiştir.

Bu bağlamda tıpkı maruz kaldıkları diğer olumsuzluklarda olduğu gibi salgın hastalıklarda da tanrı(ça)ların doğrudan etkisine inanan Antik Hellen ve Roma halkları birtakım kültürler ve bu kültürler orijininde çeşitli ritüeller ortaya koymuşlardır. Dolayısıyla dinin sosyal hayata entegre olduğu Eskibatı uygarlıklarında, yaşanan her salgının önemi yadsınılmaksızın, nitelik ve nicelik bakımından analiz edilmesi de söz konusu uygarlıkların tarihlerinin aydınlatılmasında hatırı sayılır bir rol oynayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Veba, Salgın, Kirlenme, Apollon, Asklepios.

Abstract

The intensive circulation of Mediterranean in the first millennium BC mediated the intercultural journey of the several infectious diseases and reactions to these diseases. When we take a closer look at tens of consecutive outbreaks that we have difficulty in identifying due to insufficient resources, we see that the reactions to the outbreaks were mostly around religious arguments.

ATIF: ÇETİNKAYA Selçuk, ÜRETEN Hüseyin, "Eskibatı'da (Hellas Ve Roma'da) Veba", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 8/1 (Mart 2022), s. (68-90)

CITE: ÇETİNKAYA Selçuk, ÜRETEN Hüseyin, "Plague In The Old West (Hellas And Roman)", *Journal of History and Future*, 8/1 (March 2022), pp. (68-90)

In this context, the Ancient Hellenic and Roman people, who believed in the direct influence of the Gods/Goddess in outbreak diseases, as in other negativities they were exposed to, put forward some cults and various rituals in the origin of these cults. Therefore, the analysis of each outbreak in terms of quality and quantity in the Ancient West Mediterranean civilizations, where religion is integrated into social life, take part for enlightening the histories of these civilizations.

Keywords: Plague, Outbreak, Contamination, Apollon, Asklepios.

Giriş

Insanlık için salgın hastalıkların tarihi, yerleşik hayata geçişin tarihi ile doğru orantılıdır. Bilindiği üzere *homo sapiens*, nihayetinde hayvanları ehlileştirip Tarım Devrimi'ni gerçekleştirerek yerleşik hayata geçmiş ve günümüz modern hayatın temellerini yaklaşık 10000 - 15000 yıl önce atmıştır. Konumuz perspektifinden ise Tarım Devrimi; hayvanlar ile yakın teması, daha az besin çeşitliliğini ve kalabalık gruplar halinde yaşamayı da beraberinde getirdiğinden şu ya da bu salgının ortaya çıkıp yayılması kaçınılmaz olmuştur.¹ Diğer taraftan bizler, tarihi yazı ile başlatsak da aynı sonuca varacak; salgın hastalıklara, yazı ile başlayan tarihin ilk tohumlarında rastlayacağız. Gerek Mezopotamya tarihinin ilk ve mühim yazılı örneklerinden olan “Gılgamış Destanı” adlı eserde², gerek henüz Anadolu’ya yazının ilk defa geldiği Asur Ticaret Kolonileri Çağı’na tarihlenen vesikalarda³, gerek Hellen tarih yazımının kilometre taşı olan Homeros’un eserlerinde⁴ ve gerekse de Roma tarihinin erken safhalarını anlatan antik yazarların eserlerinde⁵ salgın kavramına rastlamaktayız.

Çalışmaya başlamadan önce değinmek gerekiyor ki, Antikçağ araştırmalarında salgınlar özelinde yapılan analizlerin spesifik olarak bir kesinlik kazanması oldukça zordur. Bu nedenle antik kaynaklar ışığında yaşandığı aktarılan şu ya da bu salgının veba mı, tifüs mü yoksa başka bir hastalık mı olduğu -hatta tam olarak ne zaman ve nerede gerçekleştiği- pek çok kez yazılanlar üzerine konuşlandırılan tahminler ile sınırlıdır. Bu noktada elbet paleopatolojik⁶ analizler ile doğru bilgi daha ulaşılabilir vaziyettedir. Konumuz açısından örneklendirmek gerekirse de paleopatoloji ile mevcut bulgulardan birtakım enfeksiyon hastalıklarını tespit etmek mümkün olabilmektedir.⁷ Buradaki sorun paleopatolojiyi kullanmak için gerekli bulguların yetersizliği olmalıdır.⁸ Çünkü

- 1 Samuel Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara: Sapiens*, Çev. Ertuğrul Genç (İstanbul: Kolektif Kitap, 2015), 63-64.
- 2 *Gılgamış Destanı*, Çev. Sait Maden (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), XI. 119.
- 3 Salih Çeçen, “Koloni Devri Anadolu’sunda, Tarihi ve Sosyal Olayların Asurlu Tüccarlar Tarafından Tarihleme Olarak Kullanılışı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 35, S. 1, (1991), 55.
- 4 Hom. *Il. I. 9-12*.
- 5 Liv. *I. 31*.
- 6 Paleopatoloji hakkında detaylı bilgi için bkz. Can Pelin ve Oğuz Polat, “Paleopatoloji”, *Ankara Patoloji Bülteni*, C. 14, S. 1, (1997), 80-83.
- 7 Gülseren Mutlu, “Antikçağ Bulaşıcı Enfeksiyon Hastalıklarında Semptomlar ve Tedavi Yaklaşımları, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1 (2021), 155-156.
- 8 Konuya ilişkin İşbilen, adı geçen eserde şöyle söylemiştir: “...Antik dönem salgınları üzerine çalışan

Antikçağ toplumlarının maruz kaldıkları salgın hastalıkların aktarımı çoğu kez yer ve zaman bakımından yetersiz bilgiler içermektedir. Diğer taraftan Antikçağ'da gerçekleştiği aktarılan her bir salgın, cinsi ayırt edilmeksizin söz konusu uygarlığın kendi dilinde bir ya da birkaç kelime ile tanımlanmakta ve günümüze de kalıp bir tabir olmak üzere *veba* adıyla çevrilmektedir. Bu anlamda “veba”, toplumu ilgilendiren bir kötülüğü açıklamak üzere gerek siyasi söylemlerde ve gerekse de toplumun geneline yayılan bir olumsuzluğu simgelemek üzere hala daha “*çağımızın vebası*” deyimini şeklinde kullanılmaktadır.⁹ Antik Mezopotamya ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda “*mūtānu/mūtānum*”, Hititlerde “*henkan*” ve Hellenler ile Romalılar tarafından “*loimós* (λοιμός)”, “*pestilentia*” ya da “*plague*” olarak söylenegelen ve işlevsel açıdan “salgın hastalık” terimini karşılayan “veba” kavramı, esasında tıbbi olarak Alexandre Yersin tarafından 1894 yılında keşfedilmiş olan *yersinia pestis* bakterisinden kaynaklanan, zoonotik (hayvandan insana geçen) bir enfeksiyon hastalığıdır.

Çalışmamızın amacı ise Antik Hellen ve Roma uygarlıklarında veba kavramına ve bu kavram çevresinde *loimós* (λοιμός), *pestilentia* ya da *plague* olarak tanımlanan tüm salgınlara (toplumun geneline yayılan kötülükleri) göz atarak, aralarında -bir kesinlikten söz edilemeye de- *yersinia pestis* basilinden kaynaklanabilecek potansiyelde olanları ayırt etmektir. Bu yol üzerinde söz konusu salgınların sebep ve sonuç bakımından dini ya da bilimsel tüm dayanak ve sonuçlarını dolayısıyla da Antikçağ tarihinde kapladığı hacmi ortaya koymaktır.

Antik Hellen Toplumlarında Veba

Antik Hellen toplumu gerek coğrafi konumu ve gerekse de sosyal yapısı itibarıyla kendi döneminde sirkülasyonu oldukça yüksek olan Ege Denizi çevresinde filizlenmiştir. Burada Akdeniz İklimi'nin süreksizliği ve beraberinde gelişen kıtlık, Antikçağ'da ivme kazanan Ege coğrafyasının popüleritesi ile harmanlanarak artan nüfusun geneline yayılabilecek potansiyelde olan veba, sıtma vb. enfeksiyon hastalıklarının ortaya çıkmasına neden olacaktır.¹⁰ Bu kıtlığın bir hastalığa sebep olmaması durumunda ise mevcut sosyal ortamda söz konusu halklar; ticari faaliyetlere, göç-koloni hareketlerine ve dolayısıyla savaflara girişecek ve bu argümanlar da başka bir coğrafyadaki hastalığı nüfus yoğunluğu yüksek olan Antikçağ Ege coğrafyasına getirecektir. Bu bağlamda -doğal olarak- modern dezenfeksiyon ve tıp bilgilerinden yoksun olan Antikçağ toplumlarının tarihi, salgın hastalıklar ile girift bir yapıda olmak zorunda kalacak ve elbette bu durum Antikçağ Akdeniz uygarlıklarının sosyo-kültürel ve dini hayatlarında etkisini gösterecektir. Bu bağlamda felsefe ve bilimin ivme kazandığı Hellen Klasik Çağı'na (İÖ 5. - 4. yüzyıllar)¹¹ kadar dini argümanlar çevresinde açıklanan salgın kavramı takip eden süreç içerisinde yine dini argümanlardan kelimenin tam anlamıyla kopmasa da bilimsel nitelik kazanacaktır.

---

araştırmacıların karşısına çıkan bir başka zorluk ise klasik filolog veya tarihçiler ile tıp alanında çalışan araştırmacıların bir araya gelmesindeki güçlüğüdür. Zira geçmişte oldukça bulanık olarak sınırları çizilen salgın hastalıkların teşhisi interdisipliner çalışmayı zorunlu kılmaktadır... Evren Şar İşbilen, “Arkaik ve Klasik Yunan Dünyasında Salgın Hastalıklar”, *Turkish Studies*, C. 15, S. 4, (2020), 1024.

- 9 Serap Sarıbaş, “Geçmişten Günümüze Veba Hastalığı ve Kolektif Bilinç: “Çağımızın Vebası” Söyleminin Kökenleri”, *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, C. 42, S. 6, (2019), 2477.
- 10 Fernand Braudel, *Akdeniz: Mekân ve Tarih*, Çev. Necati Erkurt (İstanbul: Metis Yayınları, 1990), 29.
- 11 Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 353-356.

Antik Hellen Mitolojisi'nde Salgınlar ve Veba

Diğer Antikçağ toplumlarında olduğu gibi Hellenlerde de dinen yasaklanmış ya da dine uygun olmayan bir eylemde bulunmak bir çeşit *kirlenmeyi* beraberinde getirmektedir. İnanişe göre bu *kirlenme*, ortaya çıktığı kentte kıtlık (*λιμός [limos]*) ve salgın/veba (*λοιμός [loimos]*) gibi sonuçlara yol açabilmekte¹² ve bu eksende dine uygun olmayan davranışa da *miasma*¹³ (*μίασμα*) adı verilmektedir. Söz konusu kültürde, işlenen suç dolayısıyla ortaya çıkan kötü havanın, suçu işleyen kişinin suçunu fark ederek inanişe ve geleneğe uygun bir biçimde telafisini gerçekleştirilmesiyle sona ereceği inancı hâkimdir. Bu telafi genellikle suçu işleyen kişinin, suçu dolayısıyla kirlenen kenti terk etmesiyle mümkün olmuştur.

Kirlenme sonucu ilgili kente yayılan salgın kavramının iyi bir örneği İÖ 6. yüzyılda Megakles¹⁴ ve ailesi Alkmaionoğulları'nın (Alkmaionidai) uğradığı aktarılan kalıtsal lanettir. Hikâyeye göre İÖ 6. yüzyılın başlarında Atina soylularından Kylon¹⁵, Atina *tyranlığı* ele geçirmek istemiş ve dönemin *arkhonu*¹⁶ Megakles de yandaşlarıyla beraber şehri kuşatmıştır. Nitekim Kylon bu saldırıdan kaçmış, ancak Kylon'un kaçmasına yardımcı olan kimseler, Athena sunağına saklanmış olmalarına rağmen Megakles tarafından öldürülmüşlerdir. Bu durum bir kirlenmeye yol açmış ve Alkmaionoğulları lanetlenerek şehirde bir salgın baş göstermiştir. Salgın, kendisine danışılan Giritli Epimenides'in¹⁷ (İÖ 6. - 5. yüzyıl) kentten Megakles ve ailesini (ve hatta atalarının kemiklerinin dahi) uzaklaştırmasına dek sürmüştür.¹⁸ Görüldüğü üzere Antik Hellen inanişinde kirlenmeye sebep olacak bir davranış yalnızca kişiye değil bir şehre ya da doğrudan bir aileye kadar etki edebilmektedir. Bu düşünce çevresinde şu ya da bu kentte ortaya çıkan salgın hastalığın temelinde yatan neden, Hellen tıp anlayışı bilimsel bir nitelik kazanmadan önce (Hippokrates'ten önce)¹⁹ kirlenme kavramı ile açıklanmış ve buna bağlı olarak salgından kurtulma girişimleri de tanrısal nitelikte seyretmiştir. Değinmek gerekiyor ki, Megakles örneğinde bilimsel açıdan salgının izini sürmek oldukça zordur. Çünkü dönemin Atina'sında ortaya çıkan bir bulaşıcı enfeksiyon hastalığının tanrısal sebeplere dayandırılmış olabileceği ihtimalinin yanı sıra salgının hiç yaşanmamış olup rivayetin, Antik Hellen yazarlarında sıkça rastlanan erdem ve din üzerine didaktik anlatılardan biri olması ihtimali de söz konusu olabilecektir.

Konuya ilişkin bir diğer örnek de Sophokles'in (İÖ 496 - 406) "*Oidipous Tyrannos*" (*Oιδίππος Τύραννος*) adlı tragedyasında Kral Oidipous'un *tyranlığı* sırasında Thebai Kenti'nde halkın geneline sirayet eden ve insanları peşi sıra öldürdüğü aktarılan salgındır. Burada da söz

-
- 12 Margaret C. Howatson, *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, Çev. Faruk Ersöz (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015), 481.
- 13 *Miasma*, salgına neden olan suçu tanımlayan terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Muzaffer Demir, "Eski Hellen Literatüründe İlahi Cezalandırmanın Tezahürü Olarak Veba Metaforu: İki Örnek", *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2 (2021), 459.
- 14 Megakles (Μεγακλής), Atina'nın İÖ 632-631 *arkhonu*. M. C. Howatson, *a.g.e.*, s. 591.
- 15 Kylon (Κύλων), Atinalı bir soylu. M. C. Howatson, *a.g.e.*, s. 527.
- 16 Arkhon (ἄρχων), başta Atina olmak üzere pek çok Hellen kent devletinde yüksek rütbeli yönetici. M. C. Howatson, *a.g.e.*, s. 92.
- 17 Epimenides (Ἐπιμενίδης), Giritli kâhin ve ozan. M. C. Howatson, *a.g.e.*, s. 291.
- 18 E. Şar İşbilen, "a.g.m.", s. 1015; M. C. Howatson, *a.g.e.*, s. 527.
- 19 Bayat, adı geçen eserde Hellen tıbbi anlayışını Mitolojik Dönem, Filozof Hekimler Dönemi ve Hippokratik (Bilimsel) Dönem olmak üzere üçe ayırmaktadır. Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi* (İstanbul: Üçer Matbaacılık, 2016), 100.

konusu salgının nedeni işlenen bir günahta aranmış ve eserin ilgili satırlarında Rahip Kreon, Oidipous'a kehaneti şöyle açıklamıştır:

“Tanrıdan duyduklarımı söyleyeyim o zaman;

Efendi Phoibos bize açıkça ülkemizden bir pislği kovmamızı emrediyor.

Onu bu topraklarda barındırmayın yoksa başınıza gelen felakete bir çare bulamazsınız, diyor.”²⁰

İlerleyen satırlarda kentte ortaya çıkan söz konusu salgının, Oidipous'un bilmeden de olsa babası Kral Laios'u öldürüp annesiyle evlenerek tahtı ele geçirmesiyle tanrısal bir ceza olarak gerçekleştiği rivayet edilmiş ve Megakles örneğinde olduğu gibi suçu işleyen kimsenin ilgili kentten uzaklaşması gerektiği öne sürülmüştür.

Esere dair dikkat çeken bir husus, ortalama olarak İÖ yaklaşık 430 - 425 yıllarında yazılmış olmasıdır. Bu tarih İÖ 431 - 426 yıllarında ortaya çıkan Atina Vebası'nın baş gösterdiği döneme denk gelmekte ve bu sebeple araştırmacılar, Sophokles'in veba metaforunu yaşadığı güncel salgından esinlenerek eklediği ihtimali üzerinde durmaktadır.²¹ Eserin alıntılanan satırlarında göze çarpan diğer bir argüman da *Phoibos*'tur. *Phoibos* (Φοῖβος), Antik Hellen mitolojisinde salgınlar ile doğrudan ilişkisi olduğunu bildiğimiz Apollon'un epithetonlarından (sıfat) birisidir.²²

Apollon ve Veba

Hellen literatüründe *veba* (λοιμός) kavramına ilk olarak Homeros'un “Ilias/Ilyada (Ιλιάς)” adlı eserinde rastlamaktayız.²³ Tıpkı diğer Antikçağ Önasya uygarlıklarında olduğu gibi *Ilyada*'da da vebanın nedeni direkt olarak tanrısal güçlere ve hatta spesifik olarak tanrı Apollon'a dayandırılmıştır. Esere göre Apollon'un okları ile neden olduğu salgın ve salgının halk nezdinde yarattığı algı, neden-sonuç bakımından doğrudan tanrısalıdır. Örneğin, Apollon'un öfkelenmesi²⁴ için bu salgına sebep olduğu ve takip eden satırlarda da salgına neden olan öfkenin, ibadetlerin ihmal edilmiş olma ihtimaline dayandırıldığı göze çarpmaktadır.²⁵ Spesifik olarak veba hastalığının Antik Hellen bir karşılığı olmadığı ve söz konusu eserde salgına ilişkin tıbbi bir betimleme bulunmadığı (Megakles ve Oidipous örneklerinde olduğu gibi) için adı geçen salgını/kıranı doğrudan veba ile örtüştürmek mümkün olmayacaktır. Fakat belirtmek gerekiyor ki, iyileştirici gücünün yanı sıra hastalık ve/veya salgın vermesiyle de ön plana çıkan Tanrı Apollon, araştırmacılar tarafından birtakım argümanlar çevresinde spesifik olarak veba hastalığıyla ilişkilendirilmektedir. Bu argümanların temeli “Apollon Smintheus”²⁶ költüdür.²⁷ Bu költ dâhilinde başta *Ilyada* olmak üzere pek çok Antik eserde Apollon, “Apollon Smintheus” (Ἀπόλλων Σμινθεύς) epithetonu ile yer almaktadır. Söz konusu argümanın esas

20 Soph. *Oidip.* 33.

21 M. Demir, “a.g.m.”, s. 466.

22 Phoibos (Φοῖβος); belli, parlak ve ışık saçan anlamında kullanılmıştır. Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996), 130.

23 Hom. *Il. I.* 9-10.

24 Apollon'un öfkesi; *menis* (μῆνις) M. Demir, “a.g.m.”, s. 461.

25 Hom. *Il. I.* 1-67.

26 Aiolis kökenli *sminthos* (σμίνθος) kelimesi fare anlamına gelmektedir.

27 Bu költe dair en belirgin bulgu Troia Bölgesi'nde (günümüz Çanakkale'nin Gölpinar Beldesi'nde) yer alan Chryse Antik Kenti içerisindeki Apollon Smintheus Tapınağı'dır. Detaylı bilgi için bkz. Coşkun Özgünel ve Davut Kaplan, *31. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ed. Haydar Dönmez ve Candaş Keskin (Denizli: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009), 75-90. Ayrıca Strabon, Tenodos ve Rhodos'ta da birer Apollon Smintheus Tapınağı'ndan bahsetmektedir. Strab. *XIII. I.* 46-48.

kilometre taşı ise; veba hastalığının ortaya çıkışı ve yayılması konusunda farelerin fonksiyonelliği ve bu argümanın Antikçağ uygarlıkları tarafından bilindiği savıdır. Antikçağ günlük yaşamında daha çok ekinleri ve depolanan hububat benzeri gıdaları yiyip bitirmeleri ile yine tanrısal bir ceza olarak karşımıza çıkan fareler *λιμός*ca sebebiyet vermekte²⁸ ve yukarıda değindiğimiz üzere, Antik eserlerde *limos* ile *loimos* tanrısal bir ceza olarak pek çok kez birlikte anılmaktadır. *Ilyada*'nın ilgili satırlarında da Apollon'dan intikam istenirken ona *Smintheus* sıfatıyla hitap edilmesi ve sonucunda intikam olarak şehre vebanın gelmesi dikkat çekmektedir. Eserin ilgili satırlarında;

“Gitti uzakta bir yerde yalvardı durdu

Yüce Apollon'a, güzel saçlı Leto'nun doğurduğu:

“Ey Khryse'yi, kutsal Killa'yı koruyan, gümüş yaylı

Tenedos'un güçlü kralı, Smintheus, dinle beni”

Boğaların, keçilerin yağlı butlarını yaktıysam senin uğruna,

Şu dileğimi tez elden yerine getiriver:

Gözyaşlarımın öcünü al Danaolardan, oklarınla”²⁹

ifadeleri yer almaktadır.³⁰ Apollon'un veba ile ilişkilendirildiği bir diğer argüman ise; Apollon'un kökenlerinin vebaya sebep olduğuna inanılan Mezopotamya kökenli Tanrıça Nergal ve Arami Kökenli Tanrı Reşef'e uzandığı savıdır. Bu iki figür de tıpkı Apollon gibi okları ile ünlü karakterlerdir. Ayrıca Reşef'e dair metinlerde ve buluntularda, onu sembolize eden hayvanlar arasında farenin de bulunduğu göze çarpmaktadır. Konuya ilişkin Himmetoğlu, adı geçen makalede Reşef'in *Phoenicianization* (Fenikelileşme) sonucu Hellen *pantheonuna* “Apollon” adıyla geçtiğini belirtmiştir.³¹ Burada bu bilginin ispatına gerek duymadan -sözü geçen tüm argümanları göz önünde bulundurarak- Apollon'un veba hastalığı ile bağlantısı olma ihtimalini dile getirmek yanlış olmayacaktır. Ancak belirtmek gerekiyor ki, bazı araştırmacılar da bu savın modern bir çıkarım olduğunu ileri sürerek, Hellenlerin bir salgın üzerine Apollon Smintheus'a başvurduğuna dair somut bir örnek olmadığına dikkat çekmiştir.³²

Her hâlükârda Apollon'a erken tarihlerinden itibaren yüklenen söz konusu işlevler, Antik Hellen uygarlığının birtakım salgın hastalıklar ile çok erken tarihlerde tanıştığının bir göstergesidir. Bu tanışıklığın izahı için ise değinildiği üzere iklim, nüfus yoğunluğu, ticaret, göç dalgaları, koloni hareketleri ya da savaşlar sebep gösterilebilmektedir. Diğer taraftan Apollon, *paian* (παίαν)³³ epithetonu ile iyileştirici özelliğinin yanı sıra *loimos* sonrasında tanrı(ça)ların niyetlerini ve söz

28 Zeynep Çizmeli Öğün, “Fare Veba ve Apollon”, *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World*, Ed. Oğuz Tekin (İstanbul: Ege Yayınları, 2009), 115-116.

29 Hom. *Il. I.* 35-42.

30 Hom. *Il. I.* 62-67.

31 Muhammed F. Himmetoğlu, “Eski Çağda Mezopotamya'dan Antik Yunan'a Salgın Tanrıları'nın Konumları ve Evrimleri”, *Journal of History School*, C.14, S. 50, (2021), 295.

32 *Apollon Smintheus* ile veba bağlantısının tezi ve antitezi için bkz. Selin Önder Kaddar, *Anadolu'da Yerel, Yerelüstü ve Bölgeüstü Bilicilik*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 51-59.

33 *Παίαν* (Lat. Paean); sağaltıcı, sağlık veren, salgınları def eden, kötülüğü engelleyen vb. anlamlarda kullanılmakla birlikte Apollon'a atfedilen ilahilere de verilen isimdir. M. C. Howatson, *a.g.e.*, s. 682.

konusu *loimosun* sebebiyle telafisini öğrenmek adına başvurulmuş kehanetlerin de merkezindedir. Bu yüzden Strabon'un (İÖ 64 - İS 21) "*Geographika (Γεωγραφικά)*" adlı eserinde Antik Hellen topraklarına dâhil olmuş pek çok kentte Apollon'a atfedilmiş kehanet ocaklarına rastlamak mümkündür. Hellenler, Strabon'un aktardıklarına göre ani ölümlere ve salgınlara Apollon'un yanı sıra Helios³⁴ ve Selene'nin³⁵ de sebep olduğuna inanmışlardır.³⁶

Asklepios ve Veba

Antik Hellen halklarının karşılaştıkları salgınlar için başvurdukları bir diğer figür de Tanrı Apollon'un oğlu Asklepios'tur (Ἀσκληπιός; Lat. Aesculapius). Hellen *pantheon*unda şifa ve hekimlik tanrısı olarak karşımıza çıkan Asklepios,³⁷ Apollon gibi doğrudan salgınlar ile ilişkilendirilmese de şifa verici özelliği ile ön plana çıktığından dolayı salgınlar ile yakından ilişkilidir. Buna ek olarak "Tıbbın Babası" olarak nitelendirilen Hippokrates (İÖ 5. -4. yüzyıl), başarılarından dolayı efsaneleştirilip tanrılaştırılmış; bu noktada soyu Tanrı Asklepios'a dayandırılmıştır.³⁸

Salgınlar ile ilişkisine gelince Asklepios'un, doğum mitolojisiyle ilintili olarak Epidauros Kenti'nde başlayan kültürünün Atina'ya gelmesinde Atina Vebası'nın payı olduğu düşünülmektedir. Bu noktada Atina'da inşa edilen Asklepieion'un³⁹ İÖ 419 yılına tarihlenmesi de bu savı destekler niteliktedir.⁴⁰ Konuya ilişkin Asklepios'un kızlarından birisi olan Hygieia'nın⁴¹ da popüleritesinin Asklepios kültürünün Atina'ya taşınmasından sonra arttığı⁴² göz önünde bulundurulduğunda Hellenler için Atina Vebası'nın, Asklepios sayesinde bitirildiği inancının filizlenmesi de kaçınılmaz olacaktır. Asklepios kültürünün Atina Vebası ve sonrasında gerçekleşen salgınlar nedeniyle Roma ve tüm Akdeniz coğrafyasına hızlı yayılımı bu argümanlar ile açıklanabilmektedir.

Tüm bu argümanları göz önünde bulundurduğumuzda görüyoruz ki Eskibatı tarihinde Asklepios'un da babası Apollon gibi salgınları giderici bir fonksiyonunun olduğuna inanılmıştır. Konunun tek antitezi ise *Asklepieion*ların ölümün yasaklandığı yer olarak görülmesi ve dolayısıyla buraya vebalı kimselerin alınmadığı bilgisidir.⁴³ Konuya dair bir diğer görüş de Asklepios ve spesifik olarak veba hastalığı arasında bağ kurmaktadır: Kimi araştırmacılar, Asklepios'un köstebekle ilişkili bir figür olarak Proto-İndo Avrupa kökenli olduğunu ve Hellen *pantheon*una Apollon olarak geçerek yukarıda bahsettiğimiz Smintheus epithetonu çevresinde kemirgenler ile ilişkilendirildiğini öne sürmekte⁴⁴ ancak bu sav literatürde çok fazla kabul görmemektedir.

34 Héλιος, Antik Hellen Mitolojisi'nde bir Titan, güneşin kişileştirilmiş hali. A. Erhat, *a.g.e.*, s. 422-423.

35 Σελήνη, Antik Hellen Mitolojisi'nde bir Titan, ayın kişileştirilmiş hali. A. Erhat, *a.g.e.*, s. 873-874.

36 Strab. *XIV*. 6.

37 A. Erhat, *a.g.e.*, s. 190-191.

38 M. Cemil Uğurlu, "Hipokrat", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 50, S. 2, (1997), 68.

39 Ἀσκληπιεῖον, Asklepios adına inşa edilen şifa merkezi, tapınak. M. C. Howatson, *a.g.e.*, s. 98.

40 Evren Şar İşbilen ve Derya Çığır Dikyol, "Büyük Atina vebası bir pandemi miydi? Atina salgınının yayılımı üzerine bir değerlendirme", *Turkish Studies – History*, C. 16, S. 2, (2021), 189.

41 Ek olarak Hygieia (Ἑγεία), Hellence sağlık anlamına gelmekte ve hijyen kelimesinin etimolojik olarak atası olarak karşımıza çıkmaktadır. A. Erhat, *a.g.e.*, s. 469-470.

42 E. Şar İşbilen, "a.g.m.", s. 1024.

43 Bilal Patacı, "Tanrılaştırma ve Şeytanlaştırma Arasında Mitolojik Bir Figür Olarak Asklepios", *Milel ve Nihal*, C. 13, S. 2, (2016), 172.

44 E. Şar İşbilen, "a.g.m.", s. 1024.

Antik Hellen Toplumlarının Karşılaştıkları Salgınlar

Antik Hellen toplumlarının karşılaştıkları ve/veya rivayet ettikleri salgınlar hakkında bildiklerimiz birkaç istisna dışında satır aralarında var olan dağınık bilgiler ve birtakım arkeolojik bulgular sayesinde mümkün olmuştur. Dolayısıyla da yaşandığı aktarılan pek çok salgının, tarih biliminin metodolojisi gereği yoruma kapalı vaziyette olması konunun gerekli ölçüde aydınlatılmasına ket vurmaktadır. Fakat yine de elimizdeki bilgileri derleyip toparladığımızda birtakım salgınların Antik Dönem Ege coğrafyasını sürekli olarak rahatsız ettiğini görmekteyiz.

Antik Hellen toplumlarına dair literatürde en çok dikkat çeken Troia ve Peloponnesos Savaşları sırasında gerçekleştiği aktarılan salgınlardır. Bunun dışında yine Antik yazarların satır aralarında yaşandığını aktardığı ve -Megakles örneğinde olduğu gibi- gerçekleştiğinden emin olamadığımız pek çok salgın hastalık söz konusudur.

Örneğin Hellen tarih yazımının önemli eserlerinden Herodotos'un (İÖ yak. 484 - 424) "*Ἱστορίαι*" yani "*Tarih*" adlı eserinde konuya ilişkin, Pers Savaşları (İÖ 499 - 448) sırasında Hellen coğrafyasında meydana gelen birkaç salgından söz edilmiştir. Herodotos, Histiaios⁴⁵ Dönemi (İÖ 6. yüzyılın sonları) sıralarında Khios'tan (Sakız Adası) 100 gencin Delphoi'ye khoros⁴⁶ olarak gönderildiğini ve bunlar arasından yalnızca iki tanesinin geri dönüp diğerlerinin Delphoi'de ortaya çıkan salgından öldüğünü belirtmiştir.⁴⁷ Yine Herodotos, Persler ile yapılan Salamis Deniz Savaşı'ndan (İÖ 480) sonra yenilen ve geri çekilen Pers ordusu içerisinde açlık ve salgın hastalıkların ortaya çıktığını aktarmıştır.⁴⁸ Burada hatırlatmak gerekiyor ki başlangıçta da bahsettiğimiz üzere Antik Hellen yazarlarında açlık ve salgın pek çok kez beraber zikredilmiş ve Hippokrates dahi konuya ilişkin; bir salgının ortaya çıkmasında savaşın, kuraklığın ve kıtlığın önemine işaret etmiştir.⁴⁹ Farklı bir yaklaşım da Ksenophon'un "*Ἀνάβασις*" (*Anabasis*) adlı eserinde geçmektedir. Ksenophon, söz konusu eserde açlığın, doğrudan vücudu etkisi altına alan bir hastalık olarak ortaya çıktığını ve bu hastalığa yakalanan kimselerin de bir şeyler yedikleri takdirde iyileştiklerini aktarmıştır.⁵⁰ Ksenophon, söz konusu rahatsızlığı bir salgın olarak ele almasa da Antik Hellen sosyal hayatında açlığın sağlık üzerine büyük etkiler bırakabilen bir hastalığın nedeni olduğu algısına iyi bir örnek oluşturmuştur.

Antik yazarların eserleri dışında arkeolojik bulguların da konuya dair katkıları önemlidir. Örneğin İÖ 4. yüzyılda Hellas'ın Oropos Kenti'nde Archinus adında bir kişinin, kendisini salgından kurtardığını iddia eden Amphiaros⁵¹ adına yaptırdığı rölyef göze çarpmaktadır.⁵² Ek olarak söz

45 Ἱστιαῖος, Miletos Kenti *tyram*. M. C. Howatson, *a.g.e.*, s. 401-402.

46 *Χορός*, dini törenlerde dans eden kimseleri tanımlamak için kullanılan terim. M. C. Howatson, *a.g.e.*, s. 509.

47 Hdt. VI. 26-28.

48 Hdt. VIII. 115.

49 E. Şar İşbilen, "a.g.m.", s. 1014.

50 Xen. *Anab. V. I-10*.

51 Amphiaros, Antik Hellen Mitolojisi'nde adı geçen bir kâhin olmakla birlikte Alkmaion ile Amphilokhos'un babasıdır. A. Erhat, *a.g.e.*, s. 92.

52 Hatice Palaz Erdemir ve Halil Erdemir, "Eskiçağ Toplumlarında Tesbit Edilen Belli Başlı Hastalıklar ve Sağlık Sorunları", *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı C. 1*), Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir vd. (İstanbul: Kişisel Yayınlar, 2008), 874.

konusu kentte Amphiaraos adına da bir bilicilik tapınağı bulunmaktadır.⁵³ Gerek bu tip bulgular ve gerekse de Antik yazarların aktardıkları bilgiler ışığında Antik Hellen uygarlığının karşılaştıkları salgınlar hakkında asgari ölçüde bilgi sahibi olabilmekteyiz. Kaynağı pekâlâ yetersiz olan tüm bu salgınlar arasında da pek çok açıdan üzerinde durabileceğimiz ve literatüre (Büyük) Atina Vebası (İÖ 430 - 426) olarak geçen salgın elbette istisnadır.

Atina Vebası

Salgına geçmeden önce söz konusu dönemin konjonktürel durumu hakkında bilgi vermek konuyu daha anlaşılır kılacaktır: Pers Savaşları ve sonrasında Hellen dünyası, dönemin iki büyük gücü olan Atina ile Sparta kentleri -ve her iki tarafın müttefikleri- arasında bir dizi savaşa sahne olmuştur. *Causa belli*⁵⁴ olarak Hellen dünyasının lideri olma isteği ve buna ek olarak görünen birtakım ekonomik, ideolojik vb. sebeplere dayandırılabilir olan Peloponnesos Savaşları (İÖ 431 - 404) nitekim Sparta galibiyeti ile sonuçlanmış⁵⁵ ve başından İÖ 411 yılına kadar Thukydides (İÖ yak. 460 - 399) tarafından; geri kalan kısmı da Ksenophon tarafından günümüze aktarılmıştır.⁵⁶

Konumuz açısından ise Peloponnesos Savaşları'nın henüz erken safhalarında Atina'da bir salgın ortaya çıkmış ve salgın kısa bir süre içerisinde neredeyse tüm şehri etkisi altına almıştır. Atina'da salgın ilk olarak İÖ 430 yılında görülmüş, daha sonra ise İÖ 428 yılının yaz aylarında ve İÖ 427 - 426 yıllarında tekrar kendini hatırlatmıştır. Bu açıdan aralıklı olarak da olsa ortalama dört - beş yıl kadar sürmüştür.⁵⁷ Atina Vebası olarak literatüre geçen salgının esas aktarıcısı⁵⁸ olan Thukydides salgın için ilk olarak şöyle söylemiştir:

*“... Aynı sıralarda Atina'da veba salgını başladı. Aslında veba ilk olarak Lemnos'ta görülmüştü. Ancak burada Atina'daki kadar çok kayba neden olmamıştı. İlk zamanlar hastalıkla ilgili bilgi yoktu. Çünkü hekimler de ne olduğunu anlamıyorlardı. Öte yandan hastalarla ilgilenen hekimlerin birçoğu da bu hastalığa yakalanmıştı. Bilim bu konuda insanlara yardımcı olmuyordu. İnsanlar boşu boşuna tapınaklarda yalvarıyorlar, kehanetler öğrenmeye çalışıyorlardı. Elden hiçbir şey gelmediğinden dolayı durum kabul edildi ve çözüm aramaktan vazgeçildi.”*⁵⁹

Halk nezdinde dönemin tıbbi perspektifini de yansıtan söz konusu satırlarda salgının şiddeti ve çözümsüzlüğü göze çarpmaktadır. Bununla birlikte sonraki bölümde Thukydides, salgının kabaca yayılım haritasını da çıkarmış ve tıbbın o dönem içerisinde kendine has bir meslek olduğunu vurgulayacak cümleler sarf etmiştir:

“Anlatılanlara bakılırsa hastalık ilk olarak Mısır'ın yukarı kesiminde bulunan Aitiophia'da ortaya çıkmıştı. Daha sonra yayılarak Mısır, Libya ve kralın ülkesine gelmişti. Sonra da Atina'da

53 M. C. Howatson, *a.g.e.*, s. 49-50.

54 Savaşın (gerçek) nedeni.

55 A. M. Mansel, *a.g.e.*, s. 327-352.

56 *“...Thukydides, kronolojiye özen göstermiş, yalnızca olayları anlatmakla yetinmeyerek, onları yaratan nedenler ve aralarındaki bağlantılar üzerinde durmuştur.”* Bülent İplikçioğlu, *Eskibatı Tarihi I: Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 389-390.

57 E. Şar İşbilen ve D. Çığır Dikyol, “a.g.m.”, s. 186.

58 Söz konusu salgına ilişkin Sicilyalı Diodoros ve Plutarkhos da çeşitli bilgiler vermiş ancak kuvvetle muhtemel onlar da Thukydides'in aktarımlarından yola çıkmışlardır. Olcay Turan, “Thukydides'in Aktarımına Göre Atina Salgınının Gerçek Etkileri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 4, S. 2, (2018) 91.

59 Thuk. II. 47.

ve Pire'de görülmeye başlandı. Hastalığın Pire'den önce Atina'da görülmesi... ..Şimdi ben bir hekim olmadığım için dolayı bu işi hekimlere bırakarak sadece hastalığın belirtilerini ve nasıl anlaşılacağını açıklamaya çalışacağım. Hekimler ve diğer yazarlar da hastalığın neden ortaya çıktığını ve bundan korunmak için nasıl davranılması gerektiğini anlatsınlar. Evet, ben de bu hastalığa yakalanan ve başka insanların bundan nasıl acı çektiklerini gören birisi olarak böyle bir tanımlama yapmak istiyorum.”⁶⁰

Burada Thukydides'in, “Anlatılanlara bakılırsa...” diyerek kendi adına objektivitesinin altını çizdiği salgının rotası için net şehir isimleri kullandığı da göze çarpmaktadır. İşbilen ve Dikyol'un adı geçen eserde işaret ettiği üzere⁶¹ Thukydides'e göre salgının başladığı yer olan Kuzey Afrika coğrafyası için Strabon şu bilgileri vermektedir: “Afrika'nın Kuzey kesimlerinde yağmur yoktur, sonuç olarak kuraklık nedeniyle sık sık veba salgını meydana gelir, göller sadece çamurla dolar ve buluntularda çekirgeler belirir.” Bu aktarım ve ek olarak Antik Mısır'ın deniz ticaretindeki aktifliği göz önünde bulundurulduğunda Thukydides'in çizdiği rota desteklenmektedir.⁶² Anti parantez Hippokrates de salgın hastalıkların coğrafi koşullara ve iklime bağlı olduğunu, bir hekimin gittiği şehirde ilk olarak bunlara dikkat etmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶³ Araştırmacılara göre Atina'da salgının hızlı yayılımı gösterip daha çok kişiye ulaşmasında başat etken; şehrin kozmopolit yapısı, mevcut nüfus yoğunluğu ve Perikles'in⁶⁴ bir savaş stratejisi olarak Attika Bölgesi'nde yaşayan halkı Atina'ya toplamasıdır diyebiliriz.⁶⁵ Thukydides'e göre ise salgının hızlı yayılımı bu argümanlar dışında, dönemin coğrafyasında kırsal alandan şehre olan yoğun göçtür.⁶⁶

Salgının cinsine ilişkin Thukydides'in hastalık tanımı üzerine kimi araştırmacılar veba üzerinde durmakta ve Thukydides'in semptomları tanımlarken kullandığı yüksek ateş, ciltte oluşan kusurlar, eklemlerde şiddetli ağrılar ve vücut kontrolünü kaybetmek gibi argümanlar veba ihtimalini oldukça güçlendirse de⁶⁷ kızamık, tularemi gibi ihtimaller de tartışılmakta; daha çok ise çiçek ve tifüs üzerinde durulmaktadır.⁶⁸

Konuya ilişkin bir diğer tartışma yaratan konu da şüphesiz salgının Atina'ya verdiği demografik etkidir. Pek çok araştırmacı antik yazarların objektivitesine güvenerek salgının demografik zayıyatı için “üçte bir” ya da daha yüksek oranlar vermekte,⁶⁹ kimi araştırmacılar da Atina nüfusunun bu

60 Thuk. II. 48.

61 E. Şar İşbilen ve D. Çığır Dikyol, “a.g.m.”, s. 184-185.

62 E. Şar İşbilen ve D. Çığır Dikyol, “a.g.m.”, s. 185.

63 M. C. Uğurlu, “a.g.m.”, s. 73.

64 Atinalı devlet adamı Perikles hakkında detaylı bilgi için bkz. Ayşen Sina, *Atinalı Perikles: Yaşamı ve Dönemi* (Ankara: Tiydem Yayıncılık, 2011).

65 Muhammed Fazıl Himmetoğlu, “Eskiçağda Mezopotamya, Anadolu ve Avrupa'da Salgınların Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Etkileri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”, *Dünya'da ve Türkiye'de Büyük Felaketler: Savaşlar, Salgınlar, Depremler, Yangınlar*, Ed. Ali Güler (İstanbul: Halk Kitabevi, 2020), 66-67.

66 Thuk. II. 52.

67 Haydar Akın, *Antikçağ'dan Yeniçağ'a Delilik, Melankoli ve Cinlenme Avrupa'da Aykırı Olma Halleri Üzerine Tarihsel Bir İnceleme*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 295.

68 E. Şar İşbilen ve D. Çığır Dikyol, “a.g.m.”, s. 187; O. Turan, “a.g.m.”, s. 94.

69 G. Mutlu, “a.g.m.” s. 152; E. Şar İşbilen ve D. Çığır Dikyol, “a.g.m.”, s. 188; A. M. Mansel, *a.g.e.*, s. 334; Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 111. vd.

denli seyrelmesiyle savaşın İÖ 404 yılına kadar süremeyeceği kanaatindedir.⁷⁰ Fakat her hâlükârda salgının söz konusu savaşı Atina'nın aleyhine seyrettirdiği gerçeği yadsınmamaktadır. Çünkü Thukydides'in ilerleyen satırlarda aktardıkları oldukça sert argümanlardır. Örneğin Thukydides, söz konusu salgının zayıf ya da şişman ayırt etmeksizin herkese bulaştığını, toplu ölümlerin yaşandığını, evlerin boşaltıldığını ve bu noktada inançları körelmiş Atinalıların ölü sayısının da çokluğundan dolayı ölü gömme gibi adetlerini yerine getirmeyi bıraktıklarını belirtmiştir. Thukydides, ölüm dalgasının hızla yayılmasının yarattığı kaotik ortamda insanların suç işlemekte bir engel görmediğini ve kaosun, toplumun her tabakasında hissedilecek boyutlara ulaştığını da belirtmiştir.⁷¹ Tüm bu aktarılanlar salgının demografik etkisini nicelik olarak olmasa da nitelik olarak gözler önüne sereceği gibi savaşın ister istemez Atina aleyhine seyrettiğini de ön görmeye yetecektir.

Atina Salgını'na dair aktaracağımız diğer bir bilgi, yukarıda belirttiğimiz üzere, söz konusu dönemde yaşadığı düşünülen gezgin hekim Hippokrates ile alakalıdır. Bazı araştırmacılara göre Hippokrates, Atina Salgını'nı bitiren hekimdir. Bu hususta, çeşitli kaynaklar Hippokrates'e madalya verildiğini ve o dönemde "Kurtarıcımız Hippokrates" yazılı bir heykelin dikildiğini aktarmaktadır.⁷²

Ek olarak Thukydides, İÖ 429 yılına tekabül eden ve salgının biraz daha hafiflediği bir dönemde Perikles'in hayatını kaybettiğini bir neden belirtmeden aktarmıştır.⁷³ Genel kabule göre Perikles bu salgın dolayısıyla hayatını kaybetmişse de Mutlu'nun adı geçen eserde değindiği üzere Plutharkos'un Perikles'in ölümü için sunduğu semptomlar ile Thukydides'in Atina Vebası için sunduğu semptomlar birbiriyle örtüşmemektedir.⁷⁴ Bu noktada Perikles'in ölüm nedeni tartışmaya açık vaziyette olsa da Plutharkos'un salgını birebir yaşamadığını hatırlatmakta fayda vardır.

Antik Roma Toplumunda Veba

Romalılar, tıpkı Hellenler gibi salgın hastalıkların cinslerini (veba, sıtma vd.) gözetmeksizin genel ifadeler ile "*pestilentia*" ya da "*plague*" kelimeleri ile tanımlamışlardır. Bu yönüyle Antik Roma'ya ve hâkim olduğu coğrafyalara sirayet eden salgınları spesifik olarak "veba" özelinde ayırtmak -istisnalar dışında- mümkün olmayacaktır.⁷⁵ Yine de antik kaynaklar ışığında, gerçekleşen salgınların etkilerini ve yayıldıkları coğrafyadaki halkın salgın algısını analiz etmek mümkün olabilmektedir. Örneğin salgına maruz kalan coğrafyaların söz konusu hastalığa karşı teşhis ve tedavi yaklaşımlarını, -ortalama rakamlar ile- başta demografik ve ekonomik olmak üzere maddi ve manevi kayıplarını ve salgın hastalıklara yaklaşımlarını analiz edebilmekteyiz. Burada değinmek gerekiyor ki söz konusu dönemin *lingua francası* olarak Antik Hellence ön plana çıktığı için bu döneme dair salgınları tanımlamak üzere Antik yazarlar tarafından Hellencede salgın terimini karşılayan "*loimos*" kelimesi de kullanılmıştır.

Yeri geldiğinde detaylandırılacağı üzere Antik Roma, filizlendiği coğrafyanın özellikleri ve

70 O. Turan, "a.g.m.", s. 94-98.

71 Daha sonra üçüncü kitabın 104. bölümünde Thukydides, Apollon kültü ile alakalı bir arınma töreninin icra edildiğinden bahsetmiştir. Thuk. II. 51-53; III. 104.

72 A. H. Bayat, *a.g.e.*, s. 110.

73 Thuk. II. 65.

74 G. Mutlu, "a.g.m." s. 152.

75 Derya Çığır Dikyol ve Evren Şar İşbilen, "Antik Kaynaklar Işığında Krallık ve Cumhuriyet Dönemlerinde Roma'da Yaşanan Salgınlar" *Journal of History School*, C. 14 S. 51, (2021) 932-933.

zaman içerisinde genişlettiği sınırlar dolayısıyla Hellenlere kıyasla daha çok salgına sahne olmuş ve Antik Roma tarihi ve kronolojisi hakkında bilgi veren kaynakların görece daha fazla olmasıyla bu bilgiler günümüze ulaşabilmiştir.

Antik Roma Dini Hayatında Salgınlar ve Veba

Tanrı(ça)larını, hayatlarının her alanına dâhil eden Romalılar, belki de bu sebepten olacak ki Hellenler kadar tıbbı ya da diğer pozitif/pratik bilimlere yönelme konusunda geç kalmışlardır. Erken safhalarında Romalılar için önemli olan daha ziyade ziraat, ticaret vb. olmak üzere kendilerine göre daha realistlik konulardır. Tapınımları da dua, sunu ve bakıcılık şeklinde seyreden Romalılar, bu bağlamda sırasıyla dilemiş, mükâfatını sunmuş ve tanrı(ça)nın rızasını öğrenmeye çalışmışlardır. Tüm bu yaklaşımlar da Antik Roma uygarlığında sağlık - hastalık ilişkisinin doğrudan dini argümanlarda aranmasını kaçınılmaz kılmıştır.⁷⁶

Sibylla Kitapları ve Veba

Romalılar, diğer Antikçağ toplumlarında olduğu gibi salgın hastalıkları tanrı(ça)ların verdiği bir ceza, lanet ya da felaket şeklinde algılamış ve bu cezaya sebep olan kişi, davranış ya da şeyi bulup uzaklaştırmak/telifisini gerçekleştirmek adına birtakım kehanetlere başvurmuşlardır. Başvurulan kehanetlerin görece en eski ve popüleritesi daha yüksek olanı da kimi araştırmacılar tarafından Roma Krallık Dönemi'ne (İÖ 753 - 510/509) tarihlenen Sibylla Kitapları'dır (*Libri Sibyllini*). Kökeni hakkında birden çok görüş olan Sibylla Kitapları, gelecek hakkında bilgiler verme ve tanrı(ça)ların şu ya da bu konu üzerine niyetlerini öğrenmek üzerine başvurulmuş bir çeşit kitaplar bütünüdür.⁷⁷ Konuya örnek olarak Livius (İÖ 59 – İS 17), Roma'da vuku bulan bir kötü hava⁷⁸ dolayısıyla Sibylla Kitapları'na başvurulduğunu aktarmıştır. Aktarıma göre yaklaşık olarak İÖ 399 yılında Sibylla Kitapları, kendisine başvuran *Senatus lectisternium*⁷⁹ adında dini bir merasim yapmaya yönlendirmiş ve buna istinaden Apollo, Latona, Diana, Hercules, Mercurius ve Neptunus için sekiz gün süren bir ziyafet kurulmuştur.⁸⁰ Sibylla Kitapları'na ortaya çıkan bir salgın dolayısıyla başvurulduğu aktarılan bir diğer örnek yine Livius'ta göze çarpmaktadır. Aktarıma göre kitaplar, İÖ 4. yüzyılın ortalarında yine bir *lectisternium* düzenlenmesini uygun görmüş ve Roma'da yeniden ziyafet düzenlenmiştir.⁸¹

Sibylla Kitapları'nın, zaman zaman danışanlarını Hellen mitolojik figürlerine de yönlendirdiği olmuştur. Konuya ilişkin Roma'da *Pontifex Maximus*'un⁸² altında görev alan *pontifexler*⁸³ Sibylla

76 Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi I. Cilt* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 63-68; M. C. Howatson, *a.g.e.*, s. 247-250; A. H. Bayat, *a.g.e.*, s. 128-129.

77 Sibylla Kitapları'nın kökeni ve detayları için bkz. Asuman Coşkun Abuagla, ““Sibylla” ve “*Libri Sibyllini*” Üzerine Tarihsel Bir İnceleme”, *Turkish Journal of History C. 72*, (2020) s. 1-20; A. Erhat, *a.g.e.*, s. 877-880; Derya Şahin, *Roma Mitolojisi* (Bursa: SD Yayınevi, 2017), 18-20.

78 Hatırlayacağımız üzere Antik Hellen toplumları salgınları, bir çeşit kirlenme sonucu ortaya çıkan kötü hava olarak nitelendirmiş ve bu anlayış Antik Roma toplumu için de geçerli olmuştur.

79 Adı geçen ritüel (*lectisternium*) ilk kez bu salgın sonrasında gerçekleştirilmiş ve işe yaradığına inanılmış olacak ki takip eden salgınların da pek çoğunda tekrarlanmıştır.

80 Liv. V. 13.

81 Liv. VII. 27.

82 Bu kimseler Antik Roma'da din görevlilerinin en yetkilisi olarak karşımıza çıkmaktadır. M. C. Howatson, *a.g.e.*, s. 767.

83 Pontifex (-icis, masc.), Antik Roma'da din görevlileri. M. C. Howatson, *a.g.e.*, s. 767.

Kitapları gereğince *pantheon*a eklenen yeni tanrı(ça)ların halka arzı için de görevlendirilmişlerdir.⁸⁴ Belirtmek gerekiyor ki, İÖ 496 yılında Ceres, Liber ve Libera, İÖ 293 yılında Asklepios (Roma'daki adıyla Aesculapius) ve İÖ 217 yılında Eryx Venus gibi figürler Sibylla Kitapları'nın yönlendirmesiyle Roma'da tapınım görmeye başlamışlardır.⁸⁵ Bunlar arasında konumuz ile doğrudan ilişkisi olan figür de şüphesiz Asklepios olacaktır. Buna karşılık bazı Antik yazarlar, Apollon'un da bir salgın (İÖ 433) neticesiyle Roma'da tapınım görmeye başladığını ancak Sibylla Kitapları vasıtasıyla değil; aksine Sibylla Kitapları'nı beraberinde getirdiğini aktarmışlardır.⁸⁶

Antik Roma'da Apollon ve Asklepios

Daha önce belirtildiği üzere, Apollon İÖ 433 yılında gerçekleşen bir salgın neticesinde Antik Roma *pantheon*una Apollo adıyla geçmiştir. Bu geçişin en önemli buluntusu şüphesiz Campus Martius'ta Apollo'ya adanan tapınaktır. Ancak söz konusu tapınağın bulunduğu yerde İÖ 451/450 yıllarına tarihlenen ve yine Apollo'ya atfedilmiş bir *altar* keşfedilmiştir. Diğer taraftan Livius, söz konusu yıllarda bir salgının gerçekleştiğinden söz etmektedir.⁸⁷ Bazı araştırmacılar da tüm bu argümanları göz önünde bulundurarak Apollo'nun, Campus Martius'un inşasına sebep olan İÖ 433 salgınından önce gerçekleşen İÖ 451 salgınında tapınım görmeye başlamış olduğunu iddia etmektedir. Yine de belirtmek gerekiyor ki, söz konusu *altar*ın ne amaçla orada olduğu bilinmemektedir.⁸⁸

Asklepios'un Roma *pantheon*una geçişi ise yine belirtildiği üzere İÖ 293 yılında ortaya çıkan bir salgın neticesinde gerçekleşmiştir. Romalılar yakın konjonktürde süreklilik kazanan salgın sorunları için tekrar Sibylla Kitapları'na başvurmuş ve kitaplar da bu kez Asklepios'un, Epidauros'tan getirtilmesini öngörmüştür. Bunu takiben birkaç yıl içerisinde de Tiber Nehri üzerinde bulunan bir adada Asklepieion yapısı inşa edilerek Asklepios Roma *pantheon*una Aesculapius olarak giriş yapmıştır.⁸⁹ Livius'un aktarımına göre Asklepieion'un inşası, Romalıların söz konusu dönemde savaş içerisinde olmalarından dolayı birkaç yıl sarkmıştır.⁹⁰ Belirtmek gerekiyor ki, Antik yaşamöyküsü yazarı Suetonius'un aktardıklarına göre adı geçen tapınakta dini argümanların yanı sıra tıbbi işlemlerin de yer aldığı çıkarımını yapabilmekteyiz.⁹¹

Antik Roma Toplumunda Veba

Öncelikle Antik Roma uygarlığının filizlendiği Orta İtalya coğrafyası şu ya da bu hastalığın ortaya çıkması ve yayılması açısından elverişli coğrafi özelliklere (bataklıklara vb.) sahiptir. Romalılar da içinde buldukları bu coğrafyanın çeşitli salgınlara ve/veya bireysel rahatsızlıklara yol açtığını henüz erken safhalarında fark ederek bataklıkları kurutma girişimlerine⁹² ve hijyen kavramına önem vermeye başlamışlardır. Bu bağlamda Antik Roma uygarlığı hamam, tuvalet gibi

84 Derya Çığır Dikyol, "Antik Roma'nın Salgınlar ile Genişleyen Pantheonu", *Journal of History School*, C. 14, S. 52, (2021), 1530.

85 D. Şahin, *a.g.e.*, s. 20.

86 D. Çığır Dikyol, "a.g.m.", s. 1530.

87 Liv. III. 32.

88 D. Çığır Dikyol, "a.g.m.", s. 1538-1539.

89 D. Şahin, *a.g.e.*, s. 44-47.

90 Liv. X. 47.

91 Suet. *Claud. XXV. 51.*

92 G. Mutlu, "a.g.m." s. 168; D. Çığır Dikyol ve E. Şar İşbilen, "a.g.m." s. 936.

konularda da birtakım ilerlemelere sahne olmuş ve yine bu hususta kanalizasyon hattı inşa etmek gibi çözümlere gitmişlerdir. Ancak söz konusu kanalizasyon hattının başlarda üstü açık tasarlanması ve statü bakımından alt tabakada yer alan halkın bu sistemden yararlanamaması gibi sebeplerden dolayı söz konusu hat fonksiyonellik kazanamamıştır. Aksine inşa edilen kanalizasyon hatları, Roma Krallık ve Cumhuriyet dönemlerinde çeşitli salgınların baş göstermesine sebep olmuştur.⁹³ Bulaşıcı hastalık hususunda edinilen farkındalığın Antik Roma uygarlığının erken safhalarına tarihlenmesi, normal koşullarda bilimsel mahiyetteki tıbbi yaklaşımları da beraberinde getirmelidir. Ancak Roma toplumunun yapısı gereği, bu gelişim söz konusu olmamış aksine Hippokrates ile gelişen Hellen tıbbının Antik Roma uygarlığına entegre olması zaman almıştır.⁹⁴

Roma Krallık ve Cumhuriyet Dönemlerinde Salgınlar

Antik Roma'ya dair gerçekleştiği aktarılan salgınlardan ilki Roma'nın üçüncü kralı olan Tullus Hostilius Dönemi'nde (İÖ 673 - 642) gerçekleşmiştir.⁹⁵ Kaynakların yetersizliğinden dolayı veba ya da başka net bir teşhis koyulamayan salgın için bilinen en temel nokta tanrı(ça)ların doğrudan müdahalesine inanıldığıdır.⁹⁶ İÖ 5. yüzyıla gelindiğinde ise İmparatorluk Dönemi'ne kadar Antik yazarların aktardığı İÖ 492, 472, 463 - 462, 451, 435, 433, 412, 399, 384, 366 - 363, 348, 334, 296, 293, 187, 181, 180, 174, 165, 142 ve 44⁹⁷ yıllarına tarihlenen ve ne yazık ki pek çoğunun yalnızca varlığından söz edilen bir dizi salgın gerçekleşmiştir.

Kronolojik olarak bu salgınları detaylandırarak olursak:

İÖ 492 yılında gerçekleşen salgın esasında Volskların topraklarında ortaya çıkmış ve bu salgın dolayısıyla Volskların Roma egemenliği altına girişi kolaylaşmıştır.⁹⁸ İÖ 472 yılına tarihlenen başka bir salgın da Halikarnassoslu Dionysios (İÖ 30 – 8/7) tarafından aktarılmıştır. Daha çok kadınları etkilediği ve sebebinin de bekâretini koruyamayan bir Vesta rahibesi olduğu aktarılan salgının sona ermesi için de gerekli ritüellerin gerçekleştirilerek salgının sona erdiği yazılmıştır.⁹⁹ Söz konusu salgın özelinde belirtmek gerekiyor ki, aktarılan sebep (rahibenin bekâretini koruyamaması) ve sonucun (kadınların daha çok etkilenmesi) birbiriyle bu denli örtüşmesi ve Halikarnassoslu Dionysios'un ritüeller sonrasında salgının direkt sona erdiğini belirtmesi bilginin objektivitesini ve gerçekliğini zedelemektedir.

İÖ 463 yılında başlayıp yaklaşık bir yıl süren diğer bir salgın için Halikarnassoslu Dionysios, ölü sayısının artmasıyla görece önemsiz kişilerin cesetlerinin nehre atıldığını¹⁰⁰ ve Roma'nın rakip komşularının birbirleriyle Roma aleyhine bir saldırı düzenlemek üzere anlaştıklarını belirtmiştir.¹⁰¹ Livius da salgının, söz konusu yıllarda gerçekleşen çarpışmaların Roma aleyhine seyretmesine

93 D. Çığır Dikyol ve E. Şar İşbilen, "a.g.m." s. 952-953.

94 A. H. Bayat, *a.g.e.*, s. 128-129.

95 Liv. I. 31.

96 D. Çığır Dikyol ve E. Şar İşbilen, "a.g.m." s. 937.

97 Salgınların ve tarihlerinin bilgisi söz konusu çalışmadan edinilmiş olup incelenmesi ise birincil kaynak olarak Antik yazarların ilgili eserleri ile yapılmıştır. D. Çığır Dikyol ve E. Şar İşbilen, "a.g.m." s. 938-950.

98 D. Çığır Dikyol ve E. Şar İşbilen, "a.g.m." s. 938.

99 Dion. Hal. *ant. IX. 40*; Derya D. Çığır Dikyol ve E. Şar İşbilen, "a.g.m." s. 939.

100 Hatırlayacağımız üzere Thukydides de Atina Vebası'nda ölü sayısının çokluğu nedeniyle ölü gömme adetlerinin askıya alındığı aktarmıştır.

101 Dion. Hal. *ant. IX. 67*.

sebepler olduğunu belirtmiştir.¹⁰² Roma’da, Apollo kültünün gelişini açıklarken atıfta bulunduğumuz ve İÖ 451 yılına tarihlenen bir salgın daha söz konusu olmuş, bu salgın için de yine Halikarnassoslu Dionysios ve Livius esas kaynak olarak ön plana çıkmışlardır. Halikarnassoslu Dionysios, söz konusu salgın için geçmişte kaydedilenlerden çok daha ağır seyrettiğini, komşu kavimlere (Aeqlular, Volsklar ve Sabinler) sirayet ettiğini, tarımı durduğunu ve dolayısıyla kıtlığa yol açtığını belirtmiştir.¹⁰³ Livius da tüm bunlara ek olarak çok sayıda soylunun ve yönetici sınıfından kimsenin bu salgın dolayısıyla hayatını kaybettiğini aktarmıştır.¹⁰⁴ Tarımı etkileyerek, beraberinde kıtlık ve yağmacılığı getiren diğer bir salgın da İÖ 435 yılında ortaya çıkmıştır. Livius’un aktardığı üzere bir yıl öncesinde yaşanan iç karışıklıklar ve adaletsizliğin tanrısal bir cezası olarak ortaya çıkan salgın¹⁰⁵ İÖ 433 yılında yeniden baş göstermiş ve bu salgınla beraber daha önce bahsedildiği üzere Apollo adına Campus Martius’ta bir tapınak inşa edilmiştir.¹⁰⁶ Kimi araştırmacılar söz konusu salgını, tarihi ve coğrafi yakınlığı nedeniyle İÖ 430 yılında ortaya çıkan Atina Vebası ile ilişkilendirmiş ve Akdeniz dünyasını etkisi altına alan ilk pandeminin belki de bu tarihlerde gerçekleştiğini düşünmüşlerdir.¹⁰⁷ İÖ 412 yılında gerçekleşen salgın da Livius’un aktarımına göre çok ölümcül olmamış ama zirai hayatı etkileyerek kıtlığa sebep olmuştur.¹⁰⁸

İÖ 4. yüzyıla gelindiğinde ise henüz ilk yıla (İÖ 399) tarihlenen ve Sibylla Kitapları’na başvurulmasına sebep olan diğer bir salgın da Roma şehrini etkisi altına almıştır. Salgına dair Livius, Sibylla Kitapları’na başvurulması dışında önceki yılın kışının çok sert geçtiğini ve onu takip eden yazın da mevsim normallerinin üstünde seyrettiğini aktarmış;¹⁰⁹ Halikarnassoslu Dionysios ise sözü edilen hava şartlarının kıtlığa neden olduğunu ve salgının semptomlarını aktarmıştır.¹¹⁰ İÖ 384 yılına tarihlendirilen başka bir salgın için Livius, halkın tepkilerinden söz etmiş ve aktarımına göre halk, Manlius’un¹¹¹ idam edilmesi sebebiyle tanrı(ça)ların kızıp şehre bu salgını bir ceza mahiyetinde gönderdiklerine inanmıştır.¹¹² Ne zaman başladığı bilinmeyen İÖ 363 yılında sona eren bir diğer salgın için Livius bir *ensorun*, bir *aedilis curulisin*, üç *pleb tribunusunun* ve halktan sayısız kimsenin öldüğünü, daha önce denenmiş ritüellerin işe yaramadığını¹¹³ belirtmiş; Plutarkhos da Camillus’un¹¹⁴ bu salgın dolayısıyla hayatını kaybettiğini aktarmıştır.¹¹⁵ Bunun dışında Livius, yine İÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen İÖ 348 ve 334 yıllarında olmak üzere iki salgından daha söz etmiştir.¹¹⁶

102 Liv. III. 6-8.

103 Dion. Hal. ant. X. 53.

104 Liv. III. 32.

105 Liv. IV. 21.

106 Liv. IV. 25; D. Çığır Dikyol ve E. Şar İşbilen, “a.g.m.” s. 942.

107 E. Şar İşbilen ve D. Çığır Dikyol, “a.g.m.”, s. 179-199.

108 Liv. IV. 52; D. Çığır Dikyol ve E. Şar İşbilen, “a.g.m.” s. 943.

109 Liv. V. 13.

110 Dion. Hel. ant. XIII, 4.

111 İÖ 67 - 66 yıllarında görev yapmış olan bir *halk tribunu*. M. C. Howatson, *a.g.e.*, s. 581.

112 Liv. VI. 20.

113 Liv. VII. 1-2.

114 Romalı bir komutan ve devlet adamı. M. C. Howatson, *a.g.e.*, s. 66.

115 Plut. Cam. 43.

116 Liv. VII. 27; VIII. 17.

İÖ 3. yüzyıla gelindiğinde, yukarıda değinildiği üzere, Asklepios'un Roma *pantheonuna* girişine sebep olan İÖ 296 ve 293 yıllarına tarihlenen iki salgın göze çarpmaktadır. Bu salgınlardan ilkinin dayandırıldığı sebep ise görece daha farklıdır. Aktarıma göre, söz konusu salgın evli kadınların ahlaka uygun olmayan davranışlarının bir sonucudur.¹¹⁷ Daha sonra uzun bir durulmanın ardından İÖ 187, 181 ile 180 yıllarında peşi sıra gerçekleşen ve yalnızca Livius'la izi sürülebilir salgınlar dizisi, ortak nitelik bakımından Roma'yı ve taşrasını etkisi altına almış, sebebiyle telafisi birtakım dini argümanlarda aranmış ve çok sayıda ölüme sebep olmuştur. İÖ 174, 165 ile 142 yıllarında da Obsequentis'in kısa ve tek cümleler ile aktardığı salgınların yalnızca yaşandığı günümüze ulaşabilmiştir. Kayıtlarda Roma Cumhuriyet Dönemi'ne denk düşen son salgınlar da, İÖ 44 ve 22 yıllarına tarihlenmiş olup Cassius Dio (İS 155-235) tarafından aktarılmıştır. Cassius Dio, söz konusu salgınların her ikisinin de tüm İtalya'ya yayıldığı belirtmiştir.¹¹⁸

Adı geçen belirli birkaç yazarın yalnızca satır aralarında değindikleri salgınlar, sayıları çok olsa da nitelik ve nicelik bakımından yetersiz bilgiler ile günümüze ulaşmıştır. Roma'da sözü edilen bataklıklar dolayısıyla pek çoğunun sıtma olduğu düşünülen söz konusu salgınlar için "endemi" yakıştırmaları yanlış olmayacaktır.¹¹⁹ Araştırmacılar, Augustus'un (İÖ 27 – İS 14), taze kurulan imparatorluğun otoritesini arttırmak için dini ön plana çıkarma girişimleri olduğunu ve bu bağlamda halka, tanrı(ça)ları ihmal etmenin Roma'da birtakım felaketlere yol açacağını Antik yazarlar tarafından dikte ettirdiğine işaret etmiştir.¹²⁰ Bu stratejinin Augustus'tan önce ya da sonra da uygulandığı ihtimali ve diğer taraftan başta Livius olmak üzere pek çok yazarın, salgınları birtakım etik dışı sosyal, siyasal ve –özellikle- dini eylemler dolayısıyla ortaya çıktığını aktarması, akıllarda soru işareti bırakacaktır. Aktarılan salgınların herhangi birisinin esasında var olmadığını iddia edemesek de bu savı destekleyen bir argüman olarak; Roma'nın Krallık ve Cumhuriyet dönemlerinde almış olduğu yenilgilerin pek çok kez salgın dönemine denk gelmiş olduğunun aktarıldığını hatırlatabilir ve dolayısıyla konunun tartışmaya açık olduğunu belirtebiliriz.

İmparatorluk Dönemi Salgınları ve Antoninus Vebası

Roma İmparatorluk Dönemi'ne geldiğimizde, karşılaşacağımız ilk salgın İmparator Nero Dönemi'ne (İS 45 - 68) denk düşmektedir. Araştırmacılar tarafından veba olduğu öne sürülen salgın, İS 64 yılında gerçekleşen büyük yangın felaketinden¹²¹ yaklaşık bir yıl sonra gerçekleşmiştir (İS 65 yılında).¹²² Hakkında çok fazla bilginiz olmayan salgın için Suetonius 30.000 kişinin ölümüne sebep olduğunu aktarmıştır.¹²³ Daha sonra Vespasianus Dönemi'nde (İS 69 - 79) de bir yangın felaketi, hemen ardından da bir veba salgını kayıtlara geçmiş ve daha sonra yine hakkında pek fazla bilgi bulunamayan iki salgın daha İmparator Domitianus (İS 81 - 96) ve Hadrianus (İS 117 - 138) dönemlerinde ortaya çıkmıştır.¹²⁴

117 Liv. X. 31; 47; D. Çığır Dikyol ve E. Şar İşbilen, "a.g.m." s. 947.

118 D. Çığır Dikyol ve E. Şar İşbilen, "a.g.m." s. 948-950.

119 D. Çığır Dikyol ve E. Şar İşbilen, "a.g.m." s. 936.

120 Kevser Taşdöner *Anadolu'da Roma Eyaletleri* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017), 43-44.

121 Söz konusu yangın ve detayları için bkz. Tac. *ann. XV. 38-40.*

122 M. F. Himmetoğlu, "a.g.e.", s. 67.

123 Suet. *Nero 39.*

124 M. F. Himmetoğlu, "a.g.e.", s. 68.

Antik Roma Tarihi'nde, hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz ve esas üstünde duracağımız salgın ise şüphesiz İS 165 - 180 yılları arası süren ve “Antoninus Vebası” ya da “Galen Vebası” olarak literatüre geçen salgındır. Marcus Aurelius (İÖ 161 - 180) ve Lucius Verus (İÖ 161 - 169) dönemlerinde ortaya çıkan veba salgını, Armenia'daki Roma garnizonunu kovarak tahta kendi adaylarını çıkararak Parthlara karşı girişilen bir sefer dönüşü başlamıştır. Sefer başarıyla sonuçlanmışsa da faturası Antik Roma İmparatorluğu için ağır olmuştur.¹²⁵ Malay'ın aktardıklarına göre salgının çıkış noktası bazı kaynaklarda birtakım mitolojik unsurlar ile beraber verilmiştir. Örneğin *Historia Augusta* adlı biyografik eserin Lucius Verus bölümünde salgın, sefer dönüşü bir askerin altın bir sandığı açmasıyla yayılan “*spiritus pestilens*” (salgın ruhu) isimli gazın önce Parthia'ya ve daha sonra tüm dünyaya yayıldığı anlatılmaktadır.¹²⁶ Bir diğer görüş de, askerlerin Seleukeia'da bulunan Apollon Komaios Tapınağı'nı yağmalarken değerli bir şey bulmak ümidiyle girdikleri tünelde üzeri büyüyle kapatılmış bir *adytuma* ulaştıklarını ve salgının buradan başlayıp her yere yayıldığını aktarmıştır.¹²⁷ Burada dikkat edecek olursak, salgının yayılımı tasvir edilirken tıpkı Antik Hellen uygarlığında olduğu gibi kötü havanın yayılması argümanı oldukça benzer niteliktedir. Şüphesiz bu durum Eskibatı toplumlarında salgın algısının genel hatlarıyla benzediğini açıklamaktadır.

Rivayetleri bir kenara bırakıp metodolojik yaklaşacak olursak Antoninus Salgını'nın ilk belirtileri İS 165 yılında Nisibis'te (Nusaybin) konuşlanan *legion*lar arasında görülmeye başlanmış ve askerler başarılı geçen seferden dönerlerken geçtikleri coğrafyalara (kaynaklar ışığında Batı Anadolu kıyıları ve Atina'nın salgından etkilendiğini bilmekteyiz) salgını yayarak İS 166 yılında Roma'ya ulaşmışlardır. En kapsamlı bilgilerini Mısır papirüslerinden edindiğimiz salgın; Italia Yarımadası'ndan sonra Gallia'ya, Hispania'ya ve Britannia'ya kadar uzanmış ve bu yönüyle araştırmacılar tarafından “*Antikçağ'ın Pandemisi*” olarak tanımlanmıştır. Değınmek gerekiyor ki, Antik Roma'nın mühendislik ve mimaride gelişmesinin bir sonucu olarak şehirlerarası hızlı ve kolay ulaşımı sağlayan köprüler, yollar vd. unsurlar salgının bu denli geniş bir coğrafyaya yayılmasının ana sebeplerinden birisi olarak gösterilebilmektedir.¹²⁸

Burada salgının yayıldığı coğrafyalardan söz ediyorken, konumuz itibariyle Batı Anadolu özelinde ve arkeolojik buluntular ışığında bir parantez açmak gerekecektir. Antikçağ'ın önemli kehanet merkezlerinden olan ve bugünkü İzmir'in Menderes İlçesi'ne bağlı Ahmetbeyli Köyü sınırları içerisinde kalan Apollon Klarios Kehanet Merkezi'ne ait ve yaklaşık olarak İS 166 - 215 yıllarına tarihlenen (hatırlayacağımız üzere Antoninus Vebası da İS 165 - 180 yıllarına denk düşmektedir) Hellence yazılmış bir dizi kehanet metnine rastlanmaktadır. Söz konusu metinler, çeşitli kentlerde ortaya çıkan veba(?)¹²⁹ salgınları için yazılmıştır. Tanrıver'in adı geçen çalışmasında değindiği üzere, ilgili tarihler içerisinde salgından dolayı merkeze başvuran şehirler ise Pergamon, Hierapolis, Troketta,¹³⁰ Hermos kıyısındaki bir şehir(?) ve Kallipolis'tir. Ele geçen vesikalarda salgının bu şehirlerde çok sayıda can kaybına sebep olduğu gibi kıtlık vb. olumsuz sonuçlara sahne

125 O. Tekin, *a.g.e.*, s. 256.

126 Hist. Aug. *Lucius Verus*, 8.

127 <https://www.hasanmalay.com/index.php/felsefe/2020-04-25-14-15-19>.

128 Mustafa Hamdi Sayar “Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde M.S. 165-180 Yılları Arasında Görülen Büyük Salgın”, *Tarih Dergisi – Turkish Journal of History*, C.71, 2020, 18-20.

129 Adı geçen salgınlara sebep olan hastalık, ilgili metinlerde *loimos* (λοιμός) olarak geçmektedir.

130 Hüseyin Üreten “Turgutlu'da (Lydia) Bir Antik Kent “Troketta”: Neyi Biliyor ya da Neyi Bilmiyoruz?”, *Uluslararası Turgutlu Sempozyumu Bildirileri Cilt 1*, Editörler: Muzaffer Tepekaya, Zafer Atar, Ferhat Berber, İlker M. Çağlar, Turgutlu, 2018, 131-156.

olduğu da görülmektedir.¹³¹

Neoklaudiopolis (Vezirköprü) antik kentinde çıkarılan; bir kadın hekim olan Domnina'nın (İS 2. - 3. yüzyıl) mezar yazıtında, Antoninus Vebası ile bağlantılı olduğu düşünülen satırlar göze çarpmaktadır. Yazıtta yer alan “ὄλλ’ ὄτι Πάτρηνν ροομένην νοούσων (vatani hastalıktan kurtardın)”¹³² ibaresi ve yazıldığı dönem itibariyle vebanın yayılım coğrafyasını Karadeniz kıyılarına kadar götürebilmekteyiz. Bunun yanı sıra Antik Hellen ve Roma'da çoğunlukla ebelik, jinekoloji gibi alanlarda aktif bulunan kadın hekimlerin (ya da tıbbi anlamda bilgili kişilerin), Antoninus Vebası'nın şiddeti dolayısıyla bu hastalığa karşı da tedavi uyguladıkları (ya da en azından bunun için çaba gösterdikleri) görülmektedir.¹³³

Belirtmek gerekiyor ki Antoninus Vebası'nı en yoğun ve yakından yaşayan Pergamonlu hekim Claudius Galenus'un (İS yak. 130 - 200) döneme dair aktardıkları konumuz açısından oldukça önemlidir. Galenus, direkt olarak salgına ilişkin bir eser yazmamış olsa da “*Methodus Medendi*” (Tedavi Yöntemi) adlı eserinde söz konusu salgını detaylarıyla aktarmıştır.¹³⁴ İS 163 yılında Roma'ya gelen Galenus, İS 166/167 yılında Pergamon'a dönmüş; ancak salgının İS 168 yılında Venedik yakınlarında bulunan Aquileia Kenti'nde (Markoman Savaşı için) konuşlanmış olan askerlere sirayet etmesiyle Marcus Aurelius (İS 161 - 180) ve Lucius Verus (İS 161 - 169) tarafından Roma'ya geri çağırılmıştır. Nitekim Galenus, Aquileia'ya gelerek burada hastalığın belirtilerini, seyrini ve kişide yarattığı tahribatı takip etmiş; salgının genel olarak havadan bulaştığı sonucuna ulaşmıştır.¹³⁵

Yaklaşık olarak 15 yıl süren salgın, Roma'nın demografik yapısını ve dolayısıyla askeri gücünü derinden sarsmıştır. Kuzeydeki kavimler de Roma'nın bu durumunu fırsata çevirerek harekete geçmişler ve Roma, söz konusu yıllarda doğudaki eyaletlerden asker takviyesi istemek durumunda kalmıştır. Ekonomik olarak ise tarım ile geçinen Roma halkı, salgın dolayısıyla sonraki yıllarda ekmek için sakladığı tohumları tüketmek durumunda kalmış ve takip eden yıllarda kıtlık, halk genelinde sağlıksız beslenme gibi önemli sorunlar baş göstermiştir.¹³⁶ Antik kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre büyükbaş ve küçükbaş hayvanların da etkilendiği salgın; İS 166 - 170 yılları arasında şiddetle devam etmiş, İS 170 - 177 yılları arasında azalmış ve 177 yılında ise tekrar artarak kitlesel ölümlere sebep olmuştur. İS 180 yılında iyice seyreltiği aktarılan salgına dair Sayar, adı geçen çalışmasında Cassius Dio'nun salgın için şiddetli olduğu dönemlerde günde 2.000 kişinin ölümüne neden olduğundan bahsettiğini aktarmıştır.¹³⁷

Antik Roma'ya dair diğer bir salgın da İS 3. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiştir. Roma'da Dominatus Dönemi'ne (İS 284 - 395) doğru uzanan birtakım krizler, imparatorluğu zor durumlara

131 Her bir kehanet metni ve açıklamaları için bkz. Duygu Sevil Akar Tanrıver, *Apollon Klaros Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 482-497.

132 Dikkat edileceği üzere burada hastalık terimini karşılamak üzere *loimos* değil *nosos* (*νόσος*) kullanılmıştır.

133 Leyla Aydemir, *Eskiçağ Dünyasında Kadın Şifacılar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 150-152.

134 <https://www.hasanmalay.com/index.php/felsefe/2020-04-25-14-15-19>.

135 M. H. Sayar, “a.g.m.”, s. 22.

136 M. F. Himmetoğlu, “a.g.e.”, s. 68-69.

137 Bazı Antik yazarlar, salgının Commodus Dönemi'nde de devam ettiğini ve İS 189 yılına kadar sürdüğünü düşünmektedir. M. H. Sayar, “a.g.m.”, s. 23-24.

sokmuştur. Bu krizler arasında ekonomik, askeri, sosyal vd. alanların yanında salgınları da dâhil etmek yanlış olmayacaktır. Antoninus Vebası ile büyük kayıplar yaşayan Antik Roma İmparatorluğu, takip eden süreç içerisinde başa geçen Severus Hanedanlığı'ndan (İS 193 - 235) hemen sonraki Askeri Anarşi Dönemi'nde (İS 235 - 284) Cyprian Vebası (İS 249/250 - 270) adı verilen yeni bir salgınla mücadele etmek zorunda kalmıştır. İskenderiye'de ortaya çıkan Cyprian Vebası, kısa zaman içerisinde Roma'ya ve Suriye'nin doğusuna kadar yayılmış olup, ortalama 20 yıl boyunca Roma hâkimiyetindeki Akdeniz kentlerini etkisi altına almıştır. İmparator Traianus Decius Dönemi'nde (İS 249 - 251) ortaya çıkan salgın, Roma askeri gücünü ve tarımsal faaliyetleri doğrudan olumsuz etkilemiş; bunun yanı sıra Traianus Decius'un "*Caesar*" ilân ettiği oğullarından İmparator II. Claudius'un (İS 268 - 270) ölümüne sebep olmuştur.¹³⁸ Tüm bu gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda, Batı Roma'nın zayıflamasının bağlı olduğu onlarca neden arasında İmparatorluk Dönemi'nde gerçekleşen uzun soluklu ve şiddetli salgınların varlığı yadsınamayacaktır.

Sonuç

Güncel buluntu ve analizler ışığında Eskibatı tarihi boyunca meydana gelen salgınlar arasında ne yazık ki doğrudan Yersinia Pestis basilinden kaynaklanan veba hastalığı üzerine çıkarımlar yapamamaktayız. Ancak veba adı altında kimliklendirmeden analiz edebileceğimiz *loimós* (λοιμός), *pestilentia* ya da *plague* olarak karşımıza çıkan ve Eskibatı toplumlarının tanrısal bir felaket addettiği salgınlar hakkında çeşitli bilgilere sahibiz. Konuya dair en çok dikkat çeken husus, Antik Hellen ve Roma uygarlıklarının tarih boyunca maruz kaldıkları salgınlara verdikleri reaksiyonların çoğu kez benzerlik gösterdiği. Dini figürlerin, geleneklerin ve bilimsel gelişmelerin hayli çabuk aktarıldığı; girift bir kültürün kaçınılmaz hale geldiği İÖ 1. binyıl Akdeniz dünyası için bu durum elbette tahmin edilebilecek bir sonuçtur. Bu noktada salgınlar özelinde konuşacak olursak; gündelik hayatlarında tanrı(ça)ların varlığı yadsınamayan Hellen ve Roma toplumlarının bilmeden de olsa mevcut otoriteye (dine) aykırı bir eylemde bulunmaları, ortak anlayışta *toplumun geneline yayılan kötü havanın* doğrudan sorumlusu sayılmıştır. Zaman içerisinde bu kötü havayı sonlandırmak adına çeşitli ritüeller, kehanetler vb. dini argümanlar da beraberinde ortaya çıkmış, *tanrı(ça)ların verdiği felaket* adı altında yer bulan salgın bilinci kendi içerisinde bir kültür meydana getirmiştir. Bu kültür, çoğu kez doğduğu kentin dinamiklerine göre şekillenmiş ve ilgili toplumları bazen dini argümanların yanında modern tıpta da kabul görmüş olan birtakım eylemlere itmiştir. Örneğin Thukydides'in aktarımlarından hareketle Atina Vebası'nda karantina algısının bulunduğunu; Antik Roma Krallık ve Cumhuriyet dönemlerinde bataklıkların insan sağlığına olumsuz etkiler bıraktığının fark edildiğini yadsıyamayız. Konuya ilişkin Asklepios'un da şifa veren özelliğinin yanı sıra hekimliğin tanrısı olması da önemlidir. Çünkü bu algı, birtakım eğitimleri almış kişilerin ya da inşa edilmiş tapınaklarda uygulanan tedavilerin -elbette tanrı(ça)ların onayı ile- sağlığı geri getirdiği görüşünün ispatıdır.

Antik Hellen ve Roma tarihinde gerçekleşen salgınların şiddetli boyutlara ulaştığı dönemlerde dini kimlik bunalımlarının yaşandığını da belirtebiliriz. Örneğin Thukydides ve Livius'un aktardıklarına göre salgınların şiddeti ve sebep oldukları ölümler arttığında ölü gömme adetleri askıya alınmış, yağmacılık ve beraberinde gelen kaotik ortam kimi dönemlerde dinin insanlar üzerindeki etkisini zedelemiş ya da halkı yerel tanrı(ça)lardan ziyade ithal tapınımlara

sevk etmiştir. Görülüyor ki, bu yaklaşım çevresinde günümüzde de sıkça rastladığımız apokaliptik roman ya da sinema gibi sanat eserlerinde bir felaket sonucu hayatta kalan insanların psikolojileri ve ortaya çıkan anarşik durum Antikçağ'da da farklı seyretemiştir. Bu durumda insanoğlunun büyük felaketlerle karşılaştığında verdiği reaksiyonun içgüdüsel temellere dayandığı ve aradan geçen yılların bu temellere çok fazla zarar veremediği ortadadır.

Kaynakça

Antik Kaynakça

Dion. Hel. *Ant.* (=Dionysos Halikarnasseos, *Antiquitates Romanae*):

Kullanılan metin ve çeviri: *The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus*. Ed. and transl. by E. Cary, I-VII. London, 1937-1950.

Hdt. (=Herodotos, *Historiae*):

Kullanılan metin ve çeviri: *Tarih*. Çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Hist. Aug. *Lucius Verus* (=Historia Augusta, Lucius Verus):

Kullanılan metin ve çeviri: *Historia Augusta, 5. Lucius Verus*. Harvard University Press, 2022.

Hom. *Il.* (=Homeros, *Iliada*):

Kullanılan metin ve çeviri: *Ilyada*. Çev. Azra Erhat ve A. Kadir. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Liv. (=Livius, *Ab urbe condita*):

Kullanılan metin ve çeviri: *Livy, From the founding of the city*. With an English Translation by B. O. Foster, I-XIII. London, New York, 1919-1951.

Livius, *Ab urbe condita*. Çev. Sabahat Şenbark, I, III-IV, V-VI-VII, XVIII-XIX-XX. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1992-1997-1999.

Plut. *Cam.* (=Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*):

Kullanılan metin ve çeviri: *Plutarch's Lives: Life of Camillus*, Translation John Dryden, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2013.

Soph. *Oidip.* (=Sophokles, *Oidipous Tyrannos*):

Kullanılan metin ve çeviri: *Kral Oidipus*, Çev. Cüneyt Çetinkaya. İstanbul: BS Yayın, 2014.

Strab. (=Strabon, *Geographika*):

Kullanılan metin ve çeviri: *The Geography of Strabo*. With an English Translation by H. L. Jones, I-VII. London, New York, 1917-1932.

Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV. Çev. Prof. Dr. Adnan Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2021.

Suet. *Claud.* (=Suetonius, *De Vitae Caesarum*):

Kullanılan metin ve çeviri: *The Lives of the Caesars*. Ed. and trans. by J. C. Rolfe. I-II. London,

1928-1930.

Suetonius, Diius Claudius, Cambridge Greek and Latin Classcis, Ed. Donna W. Hurley. Cambridge, New York, 2001.

Suet. *Nero* (=Suetonius, *De Vitae Caesarum*):

Kullanılan metin ve çeviri: *The Lives of the Caesars*. Ed. and trans. by J. C. Rolfe. I-II. London, 1928-1930.

G. Suetonius Tranquillus, *The Lives of The Twelve Caesars, Volume 06: Nero*. Aeterna, 2021.

G. Suetonius Tranquillus, *On İki Caesar'ın Yaşamı*. Çev. Gül Özaktürk ve Ü. Fafo Telatar. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019.

Tac. ann. (=Tacitus, *Annales*):

Kullanılan metin ve çeviri: *The Annals*. With an English Translation by J. Jackson. London, New York, 1931-1937.

Thuk. (=Thukydides):

Kullanılan metin ve çeviri: *Peloponnesos Savaşları*, Çev. Furkan Akderin. İstanbul: Belge Yayınları, 2017.

Xen. *Anab.* (=Ksenophon, *Anabasis*):

Kullanılan metin ve çeviri: *Anabasis*, Çev. Tanju Gökçöl. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1974.

Modern Kaynakça

Akar T., Duygu Sevil. Apollon Klaros Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar, Yayınlanmamış Doktora Tezi İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Akın, Haydar *Antikçağ'dan Yeniçağ'a Delilik, Melankoli ve Cinlenme Avrupa'da Aykırı Olma Halleri Üzerine Tarihsel Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Aydemir, Leyla. *Eskiçağ Dünyasında Kadın Şifacılar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, 150-152.

Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*, İstanbul: Üçer Matbaacılık, 2016.

Braudel, Fernand. *Akdeniz: Mekân ve Tarih*, Çev. Necati Erkurt. İstanbul: Metis Yayınları, 1990.

Coşkun Abuagla, Asuman. ““Sibylla” ve “Libri Sibyllini” Üzerine Tarihsel Bir İnceleme”, *Turkish Journal of History*, C. 72, 2020, 1-20.

Çeçen, Salih. “Koloni Devri Anadolu’sunda, Tarihi ve Sosyal Olayların Asurlu Tüccarlar Tarafından Tarihleme Olarak Kullanılışı”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 35, S. 1, 1991, 49-59.

Çığır Dikyol, Derya “Antik Roma’nın Salgınlar ile Genişleyen Pantheonu”, *Journal of History School*, C. 14, S. 52, 2021, 1523-1560.

Çığır Dikyol, Derya ve Şar İşbilen, Evren. “Antik Kaynaklar Işığında Krallık ve Cumhuriyet Dönemlerinde Roma’da Yaşanan Salgınlar” *Journal of History School*, C. 14 S. 51, 2021, 930-960.

Çizmeli Öğün, Zeynep. “Fare Veba ve Apollon”, *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World*, Ed. Oğuz Tekin. İstanbul: Ege Yayınları, 2009 113-122.

Demir, Muzaffer. “Eski Hellen Literatüründe İlahi Cezalandırmanın Tezahürü Olarak Veba Metaforu: İki Örnek”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, 2021, 457-479.

Demircioğlu, Halil. *Roma Tarihi I. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

Erdemir, Hatice Palaz ve Erdemir, Halil. “Eskiçağ Toplumlarında Tesbit Edilen Belli Başlı Hastalıklar ve Sağlık Sorunları”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı C. 1*), Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir vd. İstanbul: Kişisel Yayınlar, 2008, 852-879.

Erhat, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.

Gılgamış Destanı, Çev. Sait Maden. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Harari, Samuel Noah. *Hayvanlardan Tanrılara: Sapiens*, Çev. Ertuğrul Genç. İstanbul: Kolektif Kitap, 2015.

Himmetoğlu, Muhammed F. “Eskiçağda Mezopotamya, Anadolu ve Avrupa’da Salgınların Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Etkileri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme”, *Dünya’da ve Türkiye’de Büyük Felaketler: Savaşlar, Salgınlar, Depremler, Yangınlar*”, Ed. Ali Güler. İstanbul: Halk Kitabevi, 2020, 51-80.

Himmetoğlu, Muhammed F. “Eski Çağda Mezopotamya’dan Antik Yunan’a Salgın Tanrıları’nın Konumları ve Evrimleri”, *Journal of History School*, C.14, S. 50, 2021, 286-301.

Howatson, Margaret C. *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, Çev. Faruk Ersöz. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.

İplikçioğlu, Bülent. *Eskibatı Tarihi I: Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.

Mansel, Arif Müfid. *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.

Mutlu, Gülseren. “Antikçağ Bulaşıcı Enfeksiyon Hastalıklarında Semptomlar ve Tedavi Yaklaşımları”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1 2021, 149-175.

Önder Kaddar, Selin. *Anadolu’da Yerel, Yerelüstü ve Bölgelerüstü Bilicilik*, Yayımlanmamış Doktora Tezi İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Özgünel, Coşkun ve Kaplan, Davut. *31. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ed. Haydar Dönmez ve Candaş Keskin. Denizli: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 25-29 Mayıs 2009, 75-90.

Patacı, Bilal. “Tanrılaştırma ve Şeytanlaştırma Arasında Mitolojik Bir Figür Olarak Asklepios”, *Milel ve Nihal*, C. 13, S. 2, 2016, 154-182.

Pelin, Can ve Polat, Oğuz. “Paleopatoloji”, *Ankara Patoloji Bülteni*, C. 14, S. 1, 1997, 80-83.

Sarıbaş, Serap. “Geçmişten Günümüze Veba Hastalığı ve Kolektif Bilinç: “Çağımızın Vebası” Söyleminin Kökenleri”, *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, C. 42, S. 6, 2019, 2470-2585.

Sayar, Mustafa Hamdi. “Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde M.S. 165-180 Yılları Arasında Görülen Büyük Salgın”, *Tarih Dergisi – Turkish Journal of History*, C.71, 2020, 15-28.

Sina, Ayşen. *Atinalı Perikles: Yaşamı ve Dönemi*, Ankara: Tiydem Yayıncılık, 2011.

Şahin, Derya. *Roma Mitolojisi*, Bursa: SD Yayınevi, 2017.

Şar İşbilen, Evren. “Arkaik ve Klasik Yunan Dünyasında Salgın Hastalıklar”, *Turkish Studies*, C. 15, S. 4, 2020, 1011-1028.

Şar İşbilen, Evren ve Çığır Dikyol, Derya. “Büyük Atina vebası bir pandemi miydi? Atina salgınının yayılımı üzerine bir değerlendirme”, *Turkish Studies – History*, C. 16, S. 2, 2021, 179-199.

Taşdöner, Kevser. *Anadolu’da Roma Eyaletleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.

Tekin, Oğuz. *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Turan, Olcay. “Thukydides’in Aktarımına Göre Atina Salgınının Gerçek Etkileri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 4, S. 2, 2018, 89-108.

Uğurlu, M. Cemil. “Hipokrat”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C. 50, S. 2, 1997, 67-78.

Üreten, Hüseyin. “Turgutlu’da (Lydia) Bir Antik Kent “Troketta”: Neyi Biliyor ya da Neyi Bilmiyoruz?”, *Uluslararası Turgutlu Sempozyumu Bildirileri Cilt 1*, Editörler: Muzaffer Tepekaya, Zafer Atar, Ferhat Berber, İlker M. Çağlar, Turgutlu: Turgutlu Belediyesi Yayınları, 2018, 131-156.

Elektronik Kaynakça

<https://www.hasanmalay.com/index.php/felsefe/2020-04-25-14-15-19> (Erişim Tarihi: 31.01.2022)